

DEEL V

BIJBELTEKST
EN BIJBELVERTALINGEN

*“Hoewel ik u nog veel te zeggen heb, doe ik
het liever niet op papier en met inkt” (2 Joh 12)*

I. TAAL EN SCHRIJFMATERIAAL

A. DE TAAL

De taal waarin het Nieuwe Testament (en sommige stukken van het Oude Testament) geschreven werden noemt men *bijbelgrieks*. Vanaf de renaissance tot de negentiende eeuw beschouwde men dit bijbelgrieks als een heilige taal, onderscheiden van het klassieke Grieks en alleen gebruikt in de heilige boeken van joden en christenen. Sinds de ontdekking echter van de – vooral Egyptische – papyri, die talrijke Griekse teksten uit de Grieks-Romeinse tijd aan het licht brachten, weet men dat het bijbelgrieks geen aparte taal is, maar deel uitmaakt van de *koinè*, het hellenistisch Grieks zoals dat vanaf Alexander de Grote tot ongeveer 500 na Chr. in gans het Middellandse zeegebied – ook in Rome – werd gesproken en geschreven.

Dit koinè-Grieks onderging bovendien in grote mate de invloed van de verschillende inlandse talen en dialecten. Zo bekleedt het bijbelgrieks een aparte plaats door de opvallende *Semitische kleur*. Die semitismen (invloed van Hebreeuws of Aramees op het Grieks) hebben verschillende oorzaken. Vooreerst hebben sommige auteurs van het Nieuwe Testament het Aramees als moedertaal gehad. Jezus zelf had verkondigd in die taal, en ook de kerk van Jeruzalem sprak Aramees. Het was onvermijdelijk dat deze achtergrond het Grieks van het Nieuwe Testament kleurde. Bovendien gebruikten de schrijvers de *Septuagint* als hun bijbel. In de Griekse bijbel was de invloed van het Semitisch origineel sterk voelbaar. De lezing en de voortdurende omgang met de taal van de Septuagint deed hen, bewust of onbewust, woorden en wendingen overnemen die letterlijk uit het Hebreeuws waren vertaald.

Ook moet men rekening houden met een vrij groot onderscheid tussen de verschillende auteurs. Lucas (evangelie en Handelingen) en de auteur van de Hebreeënbrief schrijven een keurig, haast klassiek Grieks, dat literair gezien op een hoog niveau staat. Maar zelfs bij deze schrijvers vindt men veel semitismen omdat zij opzettelijk de taal van de Septuagint willen nabootsen, en vaak ook omdat zij Hebreeuwse of Arameese bronnen gebruiken (zo wellicht in het kindsheidverhaal van Lucas; of gaat het hier enkel om 'lokale kleur'?). Ook de brief van Jakobus en de

eerste brief van Petrus hebben onmiskenbare literaire kwaliteiten. De brieven van Paulus echter tonen dat het Grieks niet de moedertaal was van de auteur, al kon hij er zich wel behoorlijk in uitdrukken.

J.W. WENHAM, *Inleiding tot het Grieks van het Nieuwe Testament*, vertaald en herwerkt door R. Bieringer & F. Vandecasteele-Vanneuville, Leuven, 1998; R. BIJLSMA, *Leerboek nieuwtestamentisch Grieks*, Kampen, 1976, ²1980, ³1990; M. BLACK, *An Aramaic Approach to the Gospels and Acts*, Oxford, 1946, ²1954, ³1967; F. BLASS, A. DEBRUNNER & F. REHKOPF, *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*, Göttingen, ¹⁴1976, ¹⁶1984; A. DEISSMANN, *Licht vom Osten*, Tübingen, 1908, ⁴1923; J. DE ZWAAN, *Griekse papyri ten dienste van het onderwijs in het nieuwtestamentisch Grieks*, Leiden, 1948, ²1971; S.E. PORTER (ed.), *The Language of the New Testament. Classic Essays* (JSNT SS, 60), Sheffield, 1991; F. REHKOPF, *Griechisch des N.T.*, in TRE 14 (1985) 228-235; J. ROOS, *De studie van het bijbelgrieksch van H. Grotius tot A. Deissmann*, Utrecht, 1940; M. ZERWICK & M. GROSVENOR, *A Grammatical Analysis of the Greek New Testament*, 2 delen, Rome, 1974/1979, ⁴1993.

B. HET SCHRIJFMATERIAAL

De boeken van het Nieuwe Testament werden geschreven op het materiaal waarover men toen beschikte, dat wil zeggen eerst op papyrus, daarna op perkament.

Papyrus is een rietsoort die in de oudheid in grote hoeveelheden voorkwam in de moerassige Nijldelta. Hij had een stengel van zes centimeter diameter en kon vijf tot zes meter hoog worden. Het vezelachtige merg werd in repen gesneden, in een dubbele laag (horizontaal en verticaal) over elkaar gelegd, geperst, gedroogd en gladgestreken. De aldus bekomen bladen waren geschikt als schrijfmateriaal. De bladen werden aan elkaar gehecht en op stokken opgerold. Deze *rollen* hadden soms een lengte van dertig tot veertig meter, en een breedte van dertig tot veertig centimeter, maar in deze afmetingen waren ze zeer moeilijk hanteerbaar. Meestal gebruikte men rollen van ongeveer tien meter lengte. Zulke rol volstond om er de tekst van één evangelie op te schrijven. Het zijn de christelijke kopiïsten geweest die in de tweede eeuw een nieuw systeem hebben toegepast: de *codex*. De papyrusbladen werden dubbel gevouwen en in verschillende katernen boven elkaar gelegd. Zo kon men grotere stukken bij elkaar brengen. De invoering van dit systeem hangt samen met de canonvorming: de vier evangeliën, in één codex verenigd, hoorden samen en zouden voortaan een gezamenlijke weg opgaan.

Men
lagen
(rect

Papy
Egyf

Perk
hier
Chr.
naar
late
wee:
ven.
door

Als
note
ook

W. C
Leuv

Men schreef slechts op één zijde, namelijk waar de vezels horizontaal lagen (*recto*). Na de invoering van de codex echter kon men beide zijden (*recto* en *verso*) gebruiken.

Papyrus is broos. Zo komt het dat alleen het droge klimaat van de Egyptische woestijn vele oude papyri heeft bewaard.

Perkament werd vervaardigd uit dierenhuiden (*membrana*). Het gebruik hiervan zou vooral ontwikkeld zijn in Pergamon in de tweede eeuw voor Chr., toen de farao de uitvoer van papyrus had stopgezet. Vandaar de naam *pergamènè* – perkament. Vanaf de vierde eeuw na Chr. tot in de late middeleeuwen is perkament het belangrijkste schrijfmateriaal geweest. Al onze grote bijbelhandschriften zijn op dit materiaal geschreven. Dat bleef zo tot aan de uitvinding van de boekdrukkunst toen het door de Chinezen ontdekte *papier* stilaan de wereld ging veroveren.

Als *inkt* gebruikte men een oplossing van roet en Arabische gom, of galnotenextract (*melas, atramentum*: 2 Kor 3,3; 2 Joh 12), maar men kende ook inkten op basis van metaal.

W. CLARYSSE & K. VANDORPE, *Boeken en bibliotheken in de Oudheid* (Mimemata. Leuvense bijdragen over de Oudheid, 2), Leuven, 1996.

II. DE GRIEKSE HANDSCHRIFTEN

A. SIGLA EN AFKORTINGEN

Volgens de aard van het gebruikte materiaal en het geschrift worden de handschriften onderscheiden in *Papyri* (fragmenten van het Nieuwe Testament, geschreven op papyrus), *Majuskels* of *Uncialen* (teksten op perkament geschreven in hoofdletters), *Minuskels* (perkament, kleine letter) en *Lectionaria* (perikopenboeken voor liturgisch gebruik; ze worden onderscheiden in *Evangelitaria* en *Epistularia*).

Oorspronkelijk werden de handschriften aangeduid met de naam van de plaats waar ze ontdekt werden (*Codex Alexandrinus*), door de naam van de plaats waar ze bewaard werden (*Codex Vaticanus*), door een typisch kenmerk (*Codex Ephraemi rescriptus*), of door de naam van de eigenaar (*Codex Bezae*).

J.J. Wettstein was de eerste die in 1751-1752 een meer systematische lijst van sigla voorstelde. De majuskels duidde hij aan met Latijnse en Griekse hoofdletters (A = *Codex Alexandrinus*; B = *Codex Vaticanus*; C = *Codex Ephraemi rescriptus*; D = *Codex Bezae*, enzovoort). De minuskels kregen elk een Arabisch cijfer.

Dit systeem werd verbeterd en uitgewerkt door C.R. Gregory (1908), E. von Dobschütz (1922) en Kurt Aland (1963), en wordt vrij algemeen gevolgd. De *papyri* worden aangeduid door het siglum P gevolgd door een exponent in Arabisch cijfer: P¹, P², enzovoort. De *majuskels* hebben 0 gevolgd door een Arabisch cijfer, bijvoorbeeld 01, 02, 03, 04, enzovoort. Daarnaast heeft men echter de gebruikelijke sigla voor de meest bekende bijbelhandschriften behouden: 02 = A; 03 = B; 04 = C; 05 = D, enzovoort. De *minuskels* worden aangeduid door een Arabisch cijfer zonder meer. De *lectionaria* hebben het siglum I (in cursief geschrift) gevolgd door een Arabisch cijfer: I1, I2.

H. von Soden werkte in 1902 een origineel systeem uit dat echter nogal ingewikkeld is zodat het weinig ingang heeft gevonden.

B. DE VOORNAAMSTE GRIEKSE HANDSCHRIFTEN

Het aantal Griekse handschriften van het Nieuwe Testament overtreft de 5.500. Slechts weinige echter bevatten de tekst van gans het Nieuwe Testament. Meestal gaat het om fragmenten die soms klein zijn.

1. Papyri

Vondsten van recente datum, meestal fragmentarisch maar van uitzonderlijke waarde wegens hun hoge ouderdom (tweede tot vierde eeuw). Er zijn er een honderdtal van bekend, met ongeveer 80 % van de tekst van het Nieuwe Testament.

De voornaamste papyri zijn:

P⁴⁵: uit de collectie van A. Chester Beatty te Dublin; bevat tekstfragmenten van de vier evangeliën en de Handelingen; dateert uit de derde eeuw. Ontdekt in Opper-Egypte in 1931.

P⁴⁶: uit dezelfde collectie; bevat fragmenten van de brieven aan de Romeinen, Hebreëen, Korintiërs, Efeziërs, Galaten, Filippenzen, Kolossenzen en de eerste brief aan de Tessalonicenzen. Ontstaan rond het jaar 200.

P⁴⁷: uit dezelfde collectie; fragmenten van de Apocalyps; ontstaan in de derde eeuw.

P⁵²: ook genoemd Papyrus Rylands graecus, bewaard in de John Rylands Library te Manchester; bevat de tekst van Joh 18,31-34.37-38; geschreven rond 125; het is de oudste tekst van het Nieuwe Testament die we bezitten. Gekocht in Egypte in 1920; geïdentificeerd in 1935.

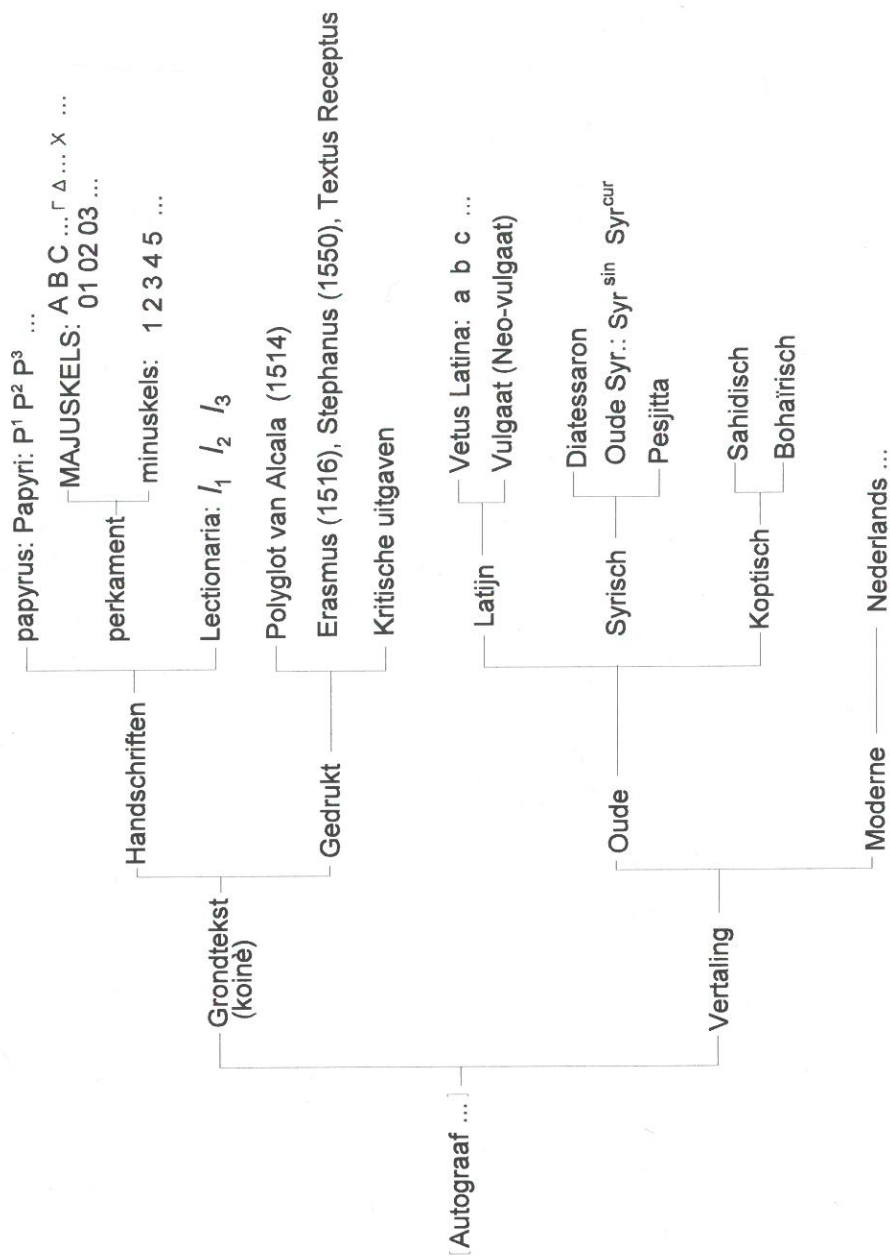
P⁶⁶: Papyrus Bodmer II, bewaard in de Bodmer-bibliotheek te Genève; geeft de tekst van bijna gans het evangelie van Johannes; geschreven rond 200.

P^{64/67}: fragmenten van het evangelie van Matteüs (uit de hoofdstukken 3, 5 en 26); geschreven rond 200; C.P. Thiede dateert ze een eeuw vroeger.

P⁷⁵: Papyrus Bodmer XIV en XV; grote gedeelten van de evangeliën van Lucas en Johannes; dateert uit het begin derde eeuw.

M. D'ANCONA & C.P. THIEDE, *Ooggetuige van Jezus. Nieuw licht op het ontstaan van het christendom door de ontdekking van papyrusfragmenten*, Baarn, 1996 (= P^{64/67}); F. VAN SEGBROECK, *Ooggetuige van Jezus?*, in *VBS-Informatie* 28 (1997) 35-43; K. ALAND, *Die katholischen Briefe* (Das Neue Testament auf Papyrus, 1), Berlin, 1986; K. JUNACK, e.a., *Die paulinischen Briefe. Teil 1: Röm., 1 Kor., 2 Kor.* (Das Neue Testament auf Papyrus, 2), Berlin, 1989.

OVERZICHT VAN HET TEKSTMATERIAAL

2. Majuskels

In deze categorie vindt men de beroemde codices uit de vierde tot de negende eeuw. Geschreven op stevig perkament, in sierlijke letter, getuigen ze van groot vakmanschap. De meeste van deze waardevolle handschriften hebben een bewogen geschiedenis gehad. Er zijn er ongeveer 300 van bekend.

De belangrijkste zijn:

Codex Sinaiticus, א (alef), 01: in 1844 door C. Tischendorf ontdekt in het Catherinaklooster op de berg Sinai. Bevindt zich sedert 1933 in het British Museum te Londen. Bevat gans het Nieuwe en grote gedeelten van het Griekse Oude Testament. Geschreven in de vierde eeuw, waarschijnlijk in Egypte.

J. BENTLEY, *Secrets of Mount Sinai. The Story of the World's Oldest Bible. Codex Sinaiticus*, Garden City NY, 1986; = *Het geheim van de berg Sinai*, Weesp, 1987; C. TISCHENDORF, *Codex Sinaiticus. The Ancient Biblical Manuscript Now in the British Museum. Tischendorf's Story and Argument Related by Himself*, Londen, herdruk 1939.

Codex Alexandrinus, Α, 02: sinds de zeventiende eeuw in Engels bezit. Nu in het British Museum. Tevoren was hij enkele eeuwen te Constantijnopel en daarvoor te Alexandrië. Vandaar zijn naam. Geschreven in de vijfde eeuw. Bevat praktisch gans de Griekse bijbel (Oud en Nieuw Testament).

Codex Vaticanus, Β, 03: is minstens vanaf 1475 in het bezit van de Vatikaanse Bibliotheek. Bevat gans de Griekse bijbel, maar sommige bladen ontbreken. Geschreven in de vierde eeuw, waarschijnlijk in Egypte. De tekstkritische waarde van deze codex is zeer groot.

Codex Ephraemi rescriptus, Γ, 04: palimpsest: de oorspronkelijke bijbeltekst uit de vijfde eeuw werd in de twaalfde eeuw uitgewist en vervangen door teksten van Efrem. Oorspronkelijk bevatte deze codex de ganse bijbel, maar grote gedeelten zijn verdwenen. Bewaard te Parijs.

Codex Bezae Cantabrigensis, Δ, 05: geschreven in de zesde eeuw. Was vanaf de negende eeuw in Lyon. In 1562, bij de plundering van de stad door de Hugenoten, werd hij meegenomen naar Genève. Theodoor Beza, de opvolger van Calvijn, gaf de codex in 1581 ten geschenke aan de universiteit van Cambridge. Bevat de evangeliën van Matteüs, Johannes, Lucas en Marcus (in die orde) en Handelingen, maar onvolledig. Het handschrift is tweetalig: Grieks-Latijn.

Codex Freer of Washingtonianus, W, 032: handschrift uit de vijfde eeuw. In 1906 aangekocht door Chr. Freer. Bewaard te Washington. Bevat de vier evangeliën: Matteüs, Johannes, Lucas en Marcus (in die orde). Na Mc 16,14 vindt men een opvallende toevoeging, het zogenaamde Freer-logion.

Codex Koridethi, Θ, 038: in de randnoten wordt dikwijls de stad Koridethi (Kaukasus) vermeld. Bevat de vier evangeliën; geschreven in de negende eeuw.

3. Minuskels

De overgrote meerderheid van de handschriften behoort tot deze groep: meer dan 2.800. Ze dateren uit de periode vanaf de negende eeuw tot aan de boekdrukkunst (vooral uit de twaalfde, dertiende en veertiende eeuw). Voor de tekstkritiek zijn ze, ondanks hun recente datum en ofschoon ze haast alle tot hetzelfde teksttype behoren, toch van belang.

Twee families zijn vooral belangrijk (familie noemt men een groep van onderling verwante handschriften):

Familie 1: 1, 118, 131, 209. K. Lake ontdekte hun verwantschap. Vandaar ook genoemd: de *Lake-groep*. Ze zouden van hetzelfde stamhandschrift voortkomen. Deze groep is verwant met Θ en W. In de uitgave van Aland heeft deze groep het siglum f¹.

Familie 13: 13, 69, 124, 346, 543, 788. W. Ferrar stelde hun verwantschap vast. Vandaar hun naam: de *Ferrar-groep*. Typisch voor familie 13 is: Joh 8,1-11 (overspelige vrouw) staat na Lc 21,38; Lc 22,43-45 (Jezus zweet water en bloed) staat na Mt 26,39. Siglum bij Aland: f¹³.

Familie 13 en familie 1 zijn onderling verwant en horen tot dezelfde teksttraditie.

4. Lectionaria

Van deze liturgische perikopenboeken heeft men er meer dan 2.200. De grote meerderheid hiervan zijn evangeliaria. Dateren van de zevende tot de zestiende eeuw. Deze groep was meer dan de andere blootgesteld aan opzettelijke tekstwijzigingen en aanpassingen aan de liturgische noden. Vandaar dat ze door de teksteritici minder werd benut.

Uit de grote veelheid van oude tekstgetuigen (5.500) blijkt wel hoe gun-

stig we zijn ingelicht over de tekst van het Nieuwe Testament. We hebben manuscripten vanaf 120, dat wil zeggen amper een paar decennia na het ontstaan van het boek. Ter vergelijking: het oudste handschrift van de werken van Plato († 347 voor Chr.) waarover we beschikken dateert van 895 na Chr.; het oudste handschrift met de werken van Homeros (ongeveer 800 voor Chr.) is van de dertiende eeuw na Chr.; de toneelstukken van Sophocles (vijfde eeuw voor Chr.) kennen we uit enkele papyri en een handschrift van rond 800 na Chr.

Al deze tekstgetuigen, met daarbij nog de oude vertalingen van het Nieuwe Testament, en de citaten ervan die men aantreft in de oude christelijke literatuur, moeten door de tekstkritiek bestudeerd worden om de oorspronkelijke tekst zo dicht mogelijk te benaderen. In deze handschriften vindt men natuurlijk een veelheid van varianten (= tekstverschillen, afwijkende lezingen). Veruit de meeste daarvan zijn van louter stilistische of grammaticale aard.

K. ALAND, *Kurzgefasste Liste der griechischen Handschriften des Neuen Testaments*, Berlijn, 1963; "zweite, neubearbeitete und ergänzte Auflage", 1994.

III. DE OUDE VERTALINGEN

A. LATIJNSE VERTALINGEN

1. Vetus Latina

De taal van de vroege kerk was het Grieks, niet alleen in het oostelijke gedeelte van het Romeinse rijk, maar ook in het Westen, met name te Rome. De verkondiging van het evangelie gebeurde in het Grieks; bij de liturgische voorlezingen gebruikte men de oorspronkelijke taal van het Nieuwe Testament en de Septuagintvertaling. Rond het begin van de derde eeuw begon het Latijn het Grieks te verdringen te Rome.

De eerste pogingen om de bijbel in het Latijn te vertalen moeten we echter niet zoeken te Rome, maar in de gebieden waar het Grieks nooit vaste voet had gekregen: *Noord-Afrika* en *Gallië*. Hier vindt men de oudste getuigenissen voor het bestaan van Latijnse bijbelvertalingen. In de Acten van de martelaren van Scillium (nabij Carthago) leest men hoe ze op 17 juli 180 verschijnen voor de Romeinse proconsul Saturninus en bekennen dat ze in het bezit zijn van 'Boeken en brieven van Paulus, een onberispelijk man' ('libri et epistulae Pauli, viri iusti'). Deze mensen waren eenvoudige lieden uit een afgelegen dorp die zeker geen Grieks kenden. Hun kostbare boeken zullen dus wel Latijnse bijbelvertalingen geweest zijn. Omstreeks dezelfde tijd vindt men in de werken van Tertullianus citaten van minstens twee Latijnse vertalingen van het Nieuwe Testament. Enkele decennia later getuigt Cyprianus van Carthago († 258) dat gans de bijbel in het Latijn vertaald is, terwijl Novatianus (omstreeks 250) bevestigt dat in zijn tijd te Rome reeds Latijnse vertalingen in omloop zijn.

Over het ontstaan van deze vertalingen weten we praktisch niets. Er is weinig materiaal van bewaard gebleven: een vijftigtal codices, die soms een zeer klein gedeelte van de bijbel bevatten. Men neemt over het algemeen aan dat er verschillende vertalingen in omloop waren. Men herleidt ze tot twee typen: het Noord-Afrikaanse type, het oudste en het meest homogene, en het Europese type (Noord-Italië en Zuid-Frankrijk). '*Vetus Latina*' ('de oude Latijnse') is de verzamelnaam die men geeft aan al de Latijnse vertalingen die ontstaan zijn voor Hieronymus.

Soms spreekt men ook van 'Itala', een benaming die Augustinus in een van zijn werken geeft aan een bijzonder goede vertaling ('de Italiaanse'). De mededeling van Augustinus is echter duister en slaat slechts op één van de vele oude Latijnse vertalingen.

Voor de tekstkritiek is de *Vetus Latina* zeer belangrijk. Vooreerst om haar hoge ouderdom (tweede helft van de tweede eeuw): ze geeft een tekst die voorafgaat aan de grote recensies van de derde en de vierde eeuw. Vervolgens om haar grote getrouwheid. Haar slaafs karakter schaadt de vertaling, maar vergemakkelijkt de reconstructie van de Griekse basistekst. De *Vetus Latina* is een belangrijk getuige van de zogenaamde Westerse tekst.

De taal van deze vertaling was het volkslatijn van de tweede en de derde eeuw, met eigen vocabularium en syntaxis, onnauwkeurig en slordig, iets waardoor gecultiveerde lieden als Augustinus geërgerd werden.

De handschriften van de *Vetus Latina* (Nieuwe Testament) worden aangeduid door een kleine letter van het Latijnse alfabet. De voornaamste zijn:

- a. *Codex Vercellensis*, bewaard te Vercelli (Italië); dateert uit de vierde eeuw; bevat de bijna volledige tekst van de vier evangeliën.
- b. *Veronensis*, Verona, vierde-vijfde eeuw: bevat de evangeliën. Is samen met de vorige de belangrijkste vertegenwoordiger van het Europese teksttype van de evangeliën.
- c. *Colbertinus*, twaalfde eeuw; bevat de evangeliën.
- d. *Codex Bezae* (Latijns gedeelte van deze tweetalige codex), zesde eeuw; evangeliën en Handelingen.
- e. *Palatinus*, vierde-vijfde eeuw; evangeliën; Afrikaans type.
- f. *Bobbiensis*, vierde-vijfde eeuw; bevat grote stukken van de evangeliën van Marcus en Matteüs; Afrikaans type.

Uitgaven: B. FISCHER & H.-J. FREDE, *Vetus Latina. Die Reste der allateinischen Bibel*, Freiburg, 1949vv. (Tot nu toe verschenen slechts enkele brieven van Paulus.); A. JÜLICHER & W. MATZKOW, *Itala, das Neue Testament in allateinischen Überlieferung*, Berlijn, 1938vv. (Mt, 1938, ²1972; Mc, 1940, ²1970; Lc, 1954, ²1976; Joh, 1963); P. SABATIER, *Bibliorum sacrorum Latinae versiones antiquae* (1749), anast. herdr., Turnhout, 1991.

2. Vulgaat

Het volkslatijn van de oude vertalingen, en de verschillen tussen die vertalingen onderling, waren een ergernis voor de ontwikkelde christenen. Steeds luider werd de roep om een herziening die de Latijnse kerk eindelijk een vaste bijbeltekst zou geven. De bijbelgeleerde HIERONYMUS zou dit realiseren. In 382 werd hij door paus Damasus naar Rome geroepen en belast met de herziening van de oude Latijnse vertalingen. Hij begon met de *evangeliën*, die door het veelvuldig gebruik en de harmonisaties het meest geleden hadden. Toevoegsels werden geschrapt, foutieve lezingen verbeterd volgens de grondtekst, maar voor het overige probeerde hij zoveel mogelijk de bestaande teksten te respecteren. Met dit werk hield hij zich bezig tot in 384. Daarna volgde waarschijnlijk de herziening van de overige boeken van het Nieuwe Testament, maar niet zo grondig als de evangeliën.

Hieronymus' herzieningen kenden niet veel succes. Toen zijn opdrachtgever en beschermer, paus Damasus, in 384 stierf, werd de tegenstand zo hevig dat Hieronymus Rome moest verlaten. Hij trok met enkele vrienden naar Palestina, waar hij in de omgeving van Betlehem twee kloosters liet bouwen, één voor monniken en één voor monialen. Hijzelf wijdde zich helemaal aan de studie van de bijbel, vooral van de bijbelse talen. In 390 begon hij aan een nieuwe vertaling van het Hebreeuwse en Arameese Oude Testament. Na vijftien jaar was dit werk klaar.

G.J.M. BARTELINK, *Hieronymus als exegeet* (Kerkvaderteksten met commentaar, 12), Bonheiden, 2001; J. STEINMANN, *Sint Hieronymus*, Overijse-Deurne N.B., 1960; D. BROWN, *Vir Trilinguis. A Study in the Biblical Exegesis of Saint Jerome*, Kampen, 1993.

De bijbelvertaling van Hieronymus ondervond veel tegenstand. Vertrouwd als men was met de lezingen van de Vetus Latina, beschuldigde men hem van schriftvervalsing. Men verweet hem zijn verwaarlozing van de Septuagint. Geen enkel officieel gezag patroneerde de nieuwe vertaling. Zij moest zelf haar weg maken, en dit duurde eeuwen. Rond 600 kent paus Gregorius de Grote aan de vertaling van Hieronymus een even groot gezag toe als aan de Vetus Latina. Rond die tijd begon men Hieronymus' vertaling hier en daar de naam van *Vulgaat* te geven ('vulgata editio', of 'biblia vulgata'). Deze naam, het Latijnse equivalent van 'koinè', werd tot dan toe gegeven aan de Septuagint en de Vetus Latina.

De uiteindelijke overwinning op de oudlatijnse vertalingen dankte de bijbel van Hieronymus aan Karel de Grote (rond 800) die deze tekst overal in zijn rijk liet verspreiden. Maar gedurende de voorbije eeuwen had de Vulgaat veel geleden. Herzieningen werden ondernomen door Cassiodorus (Zuid-Italië, zesde eeuw), Theodulfus van Orleans (achtste eeuw), en vooral door Alcuinus van Tours (begin negende eeuw).

Tijdens de volgende eeuwen gingen tekstbederf en herziening onverminderd verder. In de dertiende eeuw kwam aan de Sorbonne te Parijs een middelmatige herziening tot stand waarin de *indeling in hoofdstukken*, het werk van Stefan Langton († 1228), was aangebracht. Deze indeling werd sedertdien algemeen gevolgd, ook voor de bijbeledities in andere talen.

Het was de tekst van de Parijse recensie die door Johannes Gutenberg († 1468) in zijn eerste (42 regelige) bijbel (1456) werd afgedrukt.

Een andere recensie werd ondernomen door de Leuvense professor Jan Henten en door Franciscus Lucas Brugensis (1547).

Ondertussen waren verschillende protestantse uitgevers begonnen de Latijnse bijbel te herzien volgens de Hebreeuwse en de Griekse tekst. Zo werden de verschillen tussen de Latijnse bijbels nog groter. Om aan deze verwarring een einde te maken bepaalde het Concilie van Trente dat de bestaande vulgaatvertaling moest herzien worden. Dit werk werd ondernomen door een commissie onder Sixtus V (1585-1590). De nieuwe herziening verscheen onder Clemens VIII in 1592: *Biblia sacra iuxta Vulgatam (Sixto-)Clementinam*. Op zijn beurt besloot het Tweede Vaticaans concilie in 1965 tot een herziene en verbeterde uitgave van de Vulgaat. Deze *neo-vulgaat* verscheen in 1979.

K. ALAND, *Novum Testamentum Graece et Latine*, Stuttgart, 1983 (Griekse tekst = N²⁶; Latijnse tekst = neovulgaat); R. WEBER, *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, 2 delen, Stuttgart, 1969, ²1975; *Nova Vulgata Bibliorum Sacrorum editio*, Rome, 1979; J.O. SMIT, *De Vulgaat. Geschiedenis en herziening van de Latijnse bijbelvertaling*, Maaseik, 1948.

B. SYRISCHE VERTALINGEN

Het Syrisch is een latere ontwikkeling van een Aramees dialect. De Syrische bijbelvertalingen zijn belangrijk wegens hun hoge ouderdom (tweede en derde eeuw). Ze vertegenwoordigen het Westerse teksttype.

De oudste gedeeltelijke Syrische vertaling van het Nieuwe Testament is het *Diatessaron* van Tatianus (170-180), dat voor lange tijd het officiële boek werd van de Syrische kerk.

Enkele decenniën later ontstond de vertaling van de 'afzonderlijke evangeliën'. Van deze vertaling bleven twee handschriften bewaard:

sy^c: zo genoemd naar W. Cureton, de uitgever;

sy^s: zo genoemd naar de Sinai waar het handschrift ontdekt is.

Syrus curetonianus en *Syrus sinaiticus* zijn verwant met elkaar. Ze vormen samen de zogenaamde oude Syrische vertaling van de evangeliën. Westers teksttype.

De belangrijkste Syrische vertaling van de volledige bijbel is de *Pesjitta* (= de eenvoudige, de algemeen verspreide). De vertaling van het Oude Testament ontstond in de eerste of tweede eeuw na Chr. en was het werk van joden of christenen. In de vierde of vijfde eeuw werd de vertaling van het Nieuwe Testament er aan toegevoegd. Deze vertaling was het werk van Rabulas van Edessa en is van het koinè-type.

Rond 500 ontstonden nog twee herzieningen: één van het Nieuwe Testament door Thomas van Heraklea en één van gans de bijbel door Philoxenus van Mabboeg. De eerste heeft als siglum sy^h, de tweede sy^{ph}.

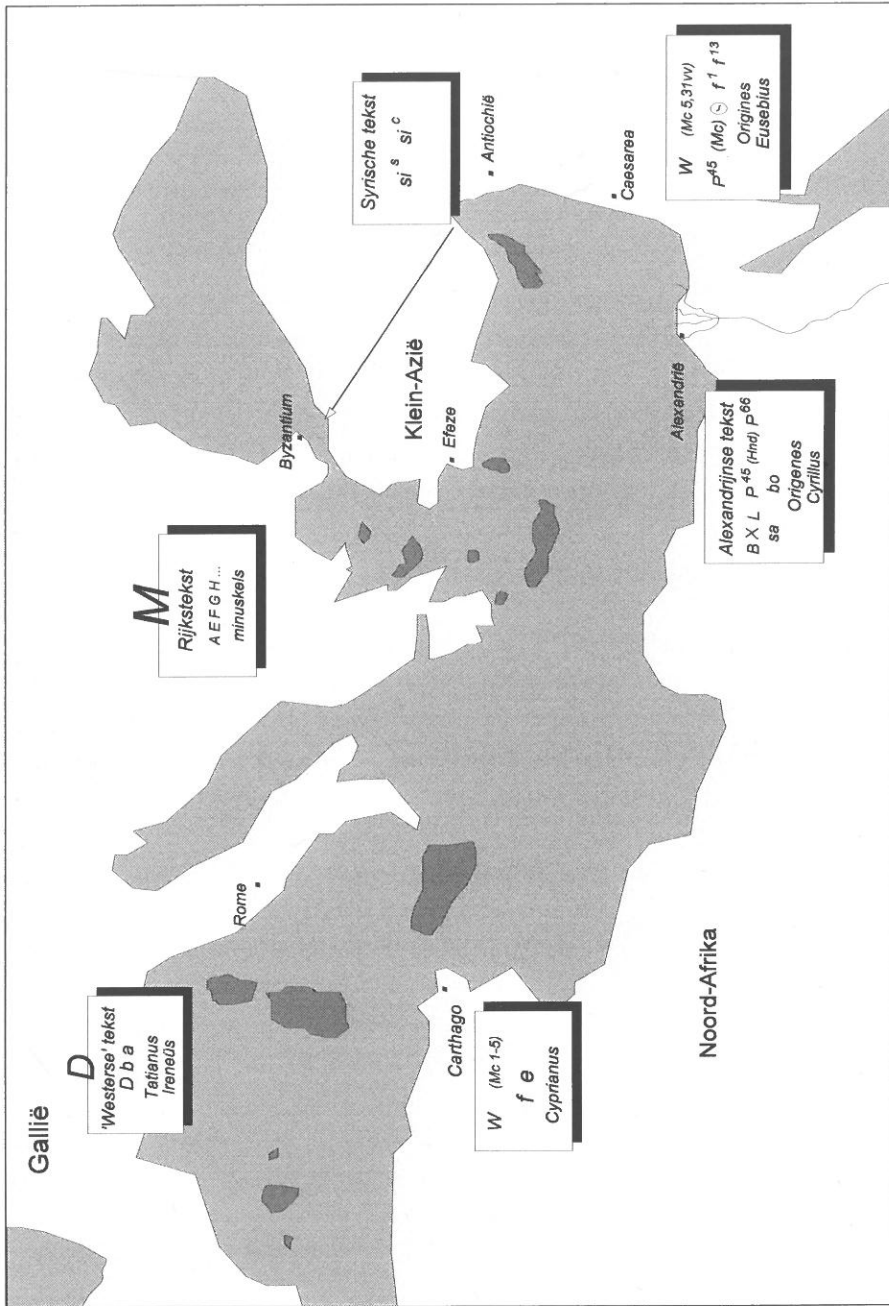
C. DE KOPTISCHE VERTALINGEN

Koptisch is de taal van Egypte. Deze vertalingen ontstonden vanaf de tweede helft van de tweede eeuw. Men onderscheidt de *Sahidische* vertalingen uit Opper- of Zuid-Egypte (sa) en de *Bohàirische* (bo) uit Beneden- of Noord-Egypte.

K. ALAND (ed.), *Die alten Übersetzungen des Neuen Testaments, die Kirchenväterzitate und Lektionare. Der gegenwärtige Stand ihrer Erforschung und ihre Bedeutung für die griechische Textgeschichte* (Arbeiten zur neutestamentlichen Textfor-

schung, 5), Berlijn, 1972; B.M. METZGER, *The Early Versions of the New Testament. Their Origin, Transmission, and Limitations*, Londen-New York, 1977; F.J. SCHMITZ & G. MINK, *Liste der koptischen Handschriften des Neuen Testaments. I. Die Sahidischen Handschriften der Evangelien. 1. Teil* (Arbeiten zur neutestamentlichen Textforschung, 8), Berlijn-New York, 1986.

DE TEKSTFAMILIES VAN HET NIEUWE TESTAMENT

De
ten
vro
die
ove
slor
met
wij
te v
teks
ning
leze
doe
ging
slot
de t
Dit
sch
bee
vers
De
eige
en d

Het
chië
op b
doel
Voc
die
de t
waa
werd

IV. DE GESCHIEDENIS VAN DE TEKST

A. DE 'VOLKSTEKST' (TOT ONGEVEER 250)

De autografen van het Nieuwe Testament zijn verloren gegaan. We bezitten slechts kopieën. Met het kopiëren van de geschriften is men reeds vroeg begonnen. Elke kerk wilde de brieven en de evangeliën bezitten die de andere kerken ontvangen hadden. In de eerste tijden gebeurde het overschrijven meestal door amateurs. Dit verklaart de schrijffouten en slordigheden in vele handschriften. Verder moet men rekening houden met het eigen karakter en bedoeling van deze geschriften. Ze waren dikwijls bestemd voor eigen gebruik, in elk geval altijd om het geloofsleven te voeden en om te stichten. Men had niet de scrupuleuze zorg om de tekst woordelijk over te schrijven. Een derde factor waarmee men rekening moet houden is de mondelinge overlevering. De teksten werden gelezen, herlezen en van buiten geleerd. Dit was nodig bij gebrek aan voldoende boeken. Zo kwamen er ook wijzigingen in het opzeggen, wijzigingen die mettertijd een plaats vonden in de geschreven teksten. Tenslotte zijn er nog de bewuste tekstwijzigingen, het werk van mensen die de tekst wilden zuiveren, maar die vaak al te willekeurig te werk gingen. Dit laatste zal vooral het geval geweest zijn toen de afzonderlijke geschriften stilaan werden gebundeld in kleine collecties. Aldus bijvoorbeeld Origenes: 'Het is nu onderhand duidelijk geworden dat er grote verschillen bestaan tussen de handschriften (van het Nieuwe Testament). De oorzaken hiervan zijn de slordigheid van sommige kopiïsten, de eigengereidheid van anderen om op eigen gezag de tekst te 'verbeteren', en die naar eigen goëddunken toevoegen of schrappen'.

Het ligt voor de hand dat de teksten van de grote kerken (Rome, Antiochië, Alexandrië) een groot gezag hadden. Men kon er een beroep doen op bekwame kopiïsten. Hun kopieën werden verspreid in de omliggende dochterkerken. Zo begonnen weldra bepaalde tekstfamilies te ontstaan. Voor deze beginperiode zijn belangrijk: Marcion (Rome, omstreeks 150), die vanuit zijn ketterse opvattingen omtrent de openbaring, eigenmachtig de tekst 'zuiverde', en Tatianus die rond 175 zijn *Diatessaron* schreef, waardoor de tekstoverlevering van de evangeliën in niet geringe mate werd beïnvloed.

In de eerste helft van de derde eeuw ontstonden de eerste belangrijke *vertalingen* van het Nieuwe Testament, vooral de oudlatijnse en de oudsyrische. Ze tonen ons de tekst van het Nieuwe Testament zoals die in hun tijd bestond.

De volkstekst uit de eerste en de tweede eeuw is bewaard gebleven in de handschriften van het type D, zo genoemd naar hun voornaamste vertegenwoordiger Codex Bezae. Dit teksttype noemt men de *'Westerse' tekst* omdat het voor het eerst werd geconstateerd in de oudlatijnse vertalingen. In feite echter was deze teksttraditie algemeen verspreid. Kenmerken ervan zijn: harmonisatie, verandering van moeilijke termen, toevoegingen, slordigheid in taal en constructie. De afwijkingen ten opzichte van de oorspronkelijke tekst mogen niet onderschat worden, maar evenmin kan men ontkennen dat dit type belangrijke varianten bewaard heeft die bij latere zuiveringspogingen verdwenen zijn.

B. DE HERZIENINGEN

Rond 250-300 begint men de herzieningspogingen, die reeds lang individueel aan de gang waren, te coördineren en systematisch uit te werken. Deze herzieningen hebben geleid tot enkele belangrijke teksttypen (recensies).

1. De Alexandrijnse recensie

De voornaamste vertegenwoordigers zijn B, \aleph ('alef), L. Daarom spreekt men ook van de B-tekst. Deze recensie zou ontstaan zijn in Egypte, zoals onder andere blijkt uit de schriftcitaten van Origenes en Clemens van Alexandrië. Vandaar: de Egyptische recensie. Uit P⁴⁵ (Hnd) en P⁶⁶, waarin de karakteristieken van dit type voorkomen, blijkt dat deze teksttraditie reeds vanaf het einde van de tweede eeuw begint door te breken. De Codex Vaticanus is de bekroning van dit streven.

Kenmerken: geen harmonisaties, taalpurisme, beknoptheid. Deze recensie geniet de voorkeur van de critici. Algemeen aanvaardt men dat zij vakkundig werd uitgevoerd – Alexandrië was een centrum van profane filologische studies – op basis van uitstekende handschriften, en de oorspronkelijke tekst het dichtst benadert. Vele moderne uitgaven nemen deze recensie als basistekst.

2. De Palestijnse recensie

Vertegenwoordigd door W, Θ, familie 1 en 13, P⁴⁵ (Mc). Ook aangetroffen in de latere werken van Origenes en Eusebius van Caesarea. Centrum van deze recensie was Caesarea in Palestina. Vandaar ook genoemd: *Caesareese recensie*. Soms toegeschreven aan Pamphylus († 309), leerling van Origenes. Deze recensie is niet goed gekend. De tekst schijnt een compromis te zijn, met elementen van B en D.

3. De Syro-Byzantijnse recensie

Vertegenwoordigd door A (evangelieën), E, F, G, H en bijna alle minuskels. Vandaar ook de naam A-tekst. Deze recensie is ontstaan in Antiochië (Syrië). Vandaar de naam: *Antiocheense recensie*. Ze zou het werk zijn van Lucianus van Antiochië († 312) (*Luciaanse recensie*).

Kenmerken: gematigde harmonisatie, volledigheid maar geen overladingen zoals in D, verstaanbaarheid, verzorgde taal; in één woord: het type van de officiële, kerkelijke tekst. Vanuit Antiochië drong deze tekst door in Constantinopel (Byzantium), de nieuwe rijkshoofdstad, en van hieruit verspreide hij zich over het keizerrijk. Hij werd de standaardtekst die geleidelijk alle andere verdrong en die onbedreigd heerste vanaf de vierde tot de zestiende eeuw. Vandaar de naam *koinètekst* of *rijkstekst*. (Aland: siglum M = Mehrheit).

H.A. STURZ, *The Byzantine Text-Type and New Testament Textual Criticism*, Nashville TN, 1984.

C. DE GEDRUKTE TEKST

Het Nieuwe Testament werd voor het eerst gedrukt in de Polyglot van Alcalá. De tekst was klaar in 1514 maar moest tot 1520 wachten op de goedkeuring van Rome. Zo werd Erasmus de eerste die in 1516 met een editie van het Griekse Nieuwe Testament op de markt kwam (*Novum Instrumentum*, Bazel, 1516, ²1519, 1522, 1527, 1535). De Griekse tekst was bedoeld als hulpmiddel bij de nieuwe Latijnse vertaling die Erasmus gemaakt had. De bijbeltekst werd in twee kolommen, Grieks en Latijn, afgedrukt. Deze uitgave, gebaseerd op slechts zeven handschriften van de rijkstekst, was allesbehalve feilloos, maar ze kende een groot succes.

Erasmus zelf verzorgde enkele edities.

C. AUGUSTIJN, *Erasmus*, Baarn, 1986, 79-88.

De vijfde editie van Erasmus werd overgenomen door de Parijse drukker Robert Estienne (Stephanus) die zich na zijn overgang tot het calvinisme in Genève ging vestigen. De uitgaven van deze drukker waren minderwaardig, een samenraapsel van vroegere edities, zonder aandacht voor de handschriften, met bovendien nog vele drukfouten, maar de verspreiding was enorm. Vooral de derde editie, de *editio regia* van 1550, is bekend. Robert Estienne bracht in zijn vierde uitgave de *versindeling* aan (de verdeling in hoofdstukken was reeds vroeger aangebracht door Stefan Langton, † 1228). Zij laat hier en daar te wensen over maar werd door anderen overgenomen en algemeen aanvaard.

In 1624, 1633, 1641 en volgende jaren verschenen te Amsterdam en te Leiden de uitgaven van de drukkersfamilie Elzevier, die de tekst van Erasmus/Stephanus verder vulgariseerden. In het voorwoord van hun tweede editie (1633) lezen we: '*textum ergo habes, nunc ab omnibus receptum*' ('U heeft, lezer, een tekst in handen die op dit ogenblik algemeen aanvaard is'). De Elzevier uitgaven werden vooral verspreid op het vasteland. In Engeland was het de Stephanustekst van 1550 die algemeen in gebruik kwam. Beide vertegenwoordigers van de *Textus receptus* vertonen lichte varianten. De *textus receptus* werd gebruikt tot ver in de negentiende eeuw.

Vanaf het einde van de achttiende eeuw begon men in de wetenschappelijke wereld de *textus receptus* te verlaten. Men ontdekte opnieuw de oude manuscripten en hun vaak afwijkende, waardevolle lezingen. Vooral de ontdekking van de Codex Sinaïticus in 1844 door C. Tischendorf speelde hierin een grote rol.

De belangrijkste moderne edities zijn:

NESTLE-ALAND, *Novum Testamentum graece*, Stuttgart, 26ste uitgave, 1979. De eerste editie van deze handuitgave verscheen in 1898. De 26ste uitgave dient zich aan als de moderne standaardtekst (de nieuwe *Textus receptus*). Het kritisch apparaat is nieuw; ²⁷1993.

K. ALAND, e.a., *The Greek New Testament. Third Edition*, Stuttgart, 1975. De tekst is die van N²⁶ (= 26ste editie van Nestle); ⁴1993. Het kri-

tisch apparaat geeft slechts de belangrijke varianten maar is in die gevallen vaak vollediger dan N²⁶. Er hoort een begeleidend volume bij: B.M. METZGER, *A Textual Commentary on the Greek New Testament. A Companion Volume*, Londen, 1971, ²1994.

V. TEKSTKRITIEK VAN HET NIEUWE TESTAMENT

Deze tak van de studie van het Nieuwe Testament heeft als taak uit de vele varianten die te kiezen die de oorspronkelijke tekst het dichtst benadert. Om dit doel te bereiken is het nodig dat men rekening houdt met de verschillende factoren die afwijkende lezingen kunnen veroorzaken.

A. ONOPZETTELIJKE FOUTEN

Ze zijn meestal onbelangrijk en gemakkelijk te herkennen. De belangrijkste zijn:

Toevoegingen: de meest typische fout in dit genre is de *dittografie*: de foutieve herhaling van een letter, een lettergreep, een woord of een woordgroep.

Weglatingen: vooral de zogenaamde *haplografie*: men schrijft slechts één letter, één lettergreep of één woord waar er twee moesten staan. Bijvoorbeeld 1 Tes 2,7: 'egenèthèmeN/èpioi' (zacht), in plaats van 'egenèthèmeN/Nèpioi' (als kinderen). Ook het *homoiooteleuton*: de verwisseling van woorden met dezelfde uitgang, zodat men een stuk overslaat (*parablepsis*). Bijvoorbeeld Joh 6,11: 'diedoke *tois* (matètai, oi de matètai *tois*) anakeimenois': de kopiïst sprong van het eerste *tois* op het tweede en sloeg de tussenliggende woorden over.

Verwarring van gelijkkluidende of gelijkgeschreven letters: gevolg van het dicteren of het kopiëren. Hier speelde onder andere het *itacisme* een rol, dat wil zeggen de neiging van het post-klassieke Grieks om è, ei, u, oi uit te spreken als i. Men schreef dan soms ten onrechte i. Bijvoorbeeld 1 Pe 2,3: Christos in plaats van chrèstos (zacht). Soms deed zich het omgekeerde voor.

Verwarring van woorden of onjuiste woordscheidingen veroorzaakt door het aaneenschrijven van de woorden (*scriptio continua*). Bijvoorbeeld 1 Tim 3,16: 'homologoumen hoos' in plaats van 'homologoumenoos'.

B. OPZETTELIJKE TEKSTWIJZIGINGEN

Meestal aangebracht met de bedoeling de tekst te verbeteren, te verduidelijken of te harmoniëren.

Sommige wijzigingen hebben betrekking op de *schrijfwijze*, de taal en de stijl. Dit vooral voor eigennamen. Bijvoorbeeld Nazaret en Nazara.

Andere willen een tekst *harmoniseren* (overeenbrengen met een parallelle tekst), vooral in de evangeliën. Bijvoorbeeld Joh 19,34 ingelast na Mt 27,49. Ook brengt men gemakkelijk de oudtestamentische citaten in overeenstemming met de Septuagint.

Ernstiger wordt het wanneer men *exegetische wijzigingen* gaat aanbrengen, om de tekst te vervolledigen, minder aanstootgevend te maken of te verduidelijken. Die wijzigingen kunnen bestaan in weglatingen, toevoegingen en veranderingen.

Wijzigingen van *doctrinele aard* om een geloofspunt, of een bepaalde leer in de Schrift te kunnen aanwijzen, of om een objectie tegen het geloof te voorkomen, komen weinig voor en zijn gemakkelijk te herkennen. Zie onder andere Mc 13,32 waar sommige handschriften 'noch de Zoon' weglaten.

K. & B. ALAND, *Der Text des Neuen Testaments. Einführung in die wissenschaftlichen Ausgaben sowie in Theorie und Praxis der modernen Textkritik*, Stuttgart, 1982; = *The Text of the New Testament. An Introduction to the Critical Editions and to the Theory and Praxis of Modern Textual Criticism*, Grand Rapids MI-Leiden, 1987, ²1995; B. ALAND & J. DELOBEL (eds.), *New Testament Textual Criticism, Exegesis and Church History. A Discussion of Methods*, Kampen, 1994; J. DUPLACY, *Études de critique textuelle du Nouveau Testament* (BETL, 78), Leuven, 1987; F.G. KENYON & A.W. ADAMS, *The Text of the Greek Bible*, Londen, ²1961; B.M. METZGER, *The Text of the New Testament*, Oxford, ²1968; ID., *A Textual Commentary on the Greek New Testament. A Companion Volume to the United Bible Societies' Greek New Testament*, Londen-New York, 1971, ²1994; ID., *Manuscripts of the Greek Bible. An Introduction to Greek Palaeography*, New York-Oxford, 1981; J.J. THIERRY, *Korte geschiedenis van de tekst van het Nieuwe Testament*, Kampen, 1982; E. TOV & J. SMIT SIBINGA, *Tekstgetuigen en tekstgeschiedenis van het Oude en Nieuwe Testament* (Bijbels Handboek, 1), Kampen, 1981, 217-277; L.D. TWILLEY, *The Origin and Transmission of the New Testament*, Grand Rapids MI, 1957; H.J. VOGELS, *Handbuch der Textkritik des Neuen Testaments*, Bonn, 1955; L. VAGANAY, *Initiation à la critique textuelle néotestamentaire*, Parijs, 1933; nieuwe editie, 1986 (C.-B. Amphoux); J. VAN BRUGGEN, *De tekst van het Nieuwe Testament*, Groningen, 1976; G. VAN DEN BRINK, *Van koinè tot canon. De overlevering van het Griekse Nieuwe Testament*, Zoetermeer, 1995.

VI. NEDERLANDSE BIJBELVERTALINGEN

Vrije, dichterlijke bewerkingen van evangelieteksten in het Diets vindt men reeds rond 850. Zo onder andere een 'Leven van Jezus' en een lijdensverhaal 'Van ons Heren Passie'. In de dertiende eeuw ontstond in de zuidelijke Nederlanden een evangeliënharmonie, bekend als *Het Diatessaron van Luik*. Beter is de andere benaming: *Evangeliënharmonie van Sint-Truiden*, of nog: *Het Limburgse leven van Jesus*. We hebben een afschrift van rond 1.300, afgeschreven in de benedictijnerabdij van Sint-Truiden. Deze harmonie lijkt een oorspronkelijk werk te zijn, onafhankelijk van het Diatessaron van Tatianus. Ze wordt terecht geprezen om haar grote natuurlijkheid, eenvoud en taalbeheersing die ook nu nog een frisse indruk nalaat. Ze werd uitgegeven door D. PLOOY, e.a., 'The Liège Diatessaron', in 1929-1938, en door C.C. DE BRUIN, *Het Luikse Diatessaron*, Leiden, 1970. Naast deze evangeliënharmonie ontstonden in de dertiende eeuw in Brabant en Vlaanderen nog verschillende andere vertalingen onder andere van de Apocalyps en van de Psalmen.

De eerste vrijwel volledige bijbelvertalingen dateren uit het midden van de veertiende eeuw. Men kent onder andere de *Historiebijbel* gemaakt te Herne in 1360, de vertaling van Geert Grote (1383) en die van Johan Schutken (ongeveer 1390). In 1477 werd te Delft de eerste volledige Nederlandse bijbel gedrukt, de zogenaamde Delftse bijbel, een jaar later gevolgd door de bekende *Keulse bijbel* die een grote verspreiding kende.

A. KATHOLIEKE VERTALINGEN

Tussen 1528 en 1546 verschenen zes katholieke vertalingen van het Nieuwe Testament bij Willem Vorsterman, een Antwerps drukker († 1543). Als basistekst nam hij de Liesvelt-bijbel, maar de tekst werd herzien volgens de vulgaateditie van de Leuvense professoren.

In 1548 vervaardigde Nicolaas van Winghe (1495-1552) te Leuven een vertaling van de Leuvense vulgaatuitgave in de 'gemeyn Brabantsche taale, als men die useert tot Loven'. Deze vertaling die in nauwelijks één jaar werd gemaakt, kende op korte tijd zeventien herdrukken. Later zou Nicolaas van Winghe ook nog de werken van Flavius Josephus in het Ne-

derlands vertalen (*Oorlog*, 1552; *Oudheden*, 1553 posthuum). Vanaf 1566 werd de zogenaamde *Leuvense bijbel* gedrukt en uitgegeven door Christoffel Plantijn (1520-1589) te Antwerpen. In 1599 volgde een herziening op basis van de Sixto-Clementijnse vulgaatuitgave. Jan Moerentorf (in het Latijn: Moretus), schoonzoon van Plantijn, bleef deze vertaling verder uitgeven. Tot in de negentiende eeuw is de bijbel van Nicolaas van Winghe de algemeen gebruikte bijbel gebleven van de katholieken in de Nederlanden.

De Nederlander Jan Theodoor Beelen (1807-1884), professor in de bijbelexegese te Leuven, werkte vanaf 1859 aan een nieuwe vertaling met commentaar die een groot succes kende. Zijn vertaling was gebaseerd op de Vulgaat.

In 1926 verscheen *Het Nieuw Testament uit het Grieksch vertaald*, van de Vlaamse exegeet Theodoor Van Tichelen (1877-1945), een nauwkeurige en populaire vertaling die zeer nauw aanleunde bij de Vlaamse spreektaal.

De vertaling 'in opdracht van de apologetische vereniging Petrus Canisius' begon te verschijnen vanaf 1906 (evangelieën en Handelingen). In 1929 was de vertaling van het Nieuwe Testament voltooid en in 1936-1950 volgde de vertaling van het Oude Testament. Van deze *Canisius-bijbel* (vertaald uit de grondtekst) verschenen vele edities, ook van het Nieuwe Testament afzonderlijk.

Jan Baptist Poukens vertaalde in 1948 'De heilige Evangelieën en de Handelingen der Apostelen' uit het Grieks. In 1951 werd de vertaling uitgebreid tot 'Het Nieuwe Testament'. Hoewel degelijk en correct heeft ze geen grote verspreiding gevonden.

Door het genootschap 'Sint-Hieronymus', onder de leiding van P.J. Cools en W.K. Grossouw, werd een nieuwe vertaling van het Nieuwe Testament voorbereid die verscheen in 1960: 'Het Nieuwe Testament van onze Heer Jezus Christus'. Ze is bekend onder de naam *Willibrordvertaling*. In de vijfde uitgave (1966) werden tekst en voetnoten herzien. In 1975 kwam de nieuwe vertaling van het Oude Testament klaar. Samen met de herziene tekst van het Nieuwe Testament verscheen ze in één volume onder de titel: *De Bijbel uit de grondtekst vertaald*.

Willibrordvertaling. Een getrouwe, vlotte vertaling die ook in de lectionaria en de andere liturgische boeken gebruikt wordt, en een ruime verspreiding kent, ook buiten de katholieke wereld.

In 1987 verscheen een nieuwe vertaling van evangeliën en Handelingen: *De evangeliën en de Handelingen van de Apostelen uit de grondtekst vertaald, in opdracht van de Katholieke Bijbelstichting*, Boxtel, 1987. Ze was het werk van Nederlandse en Vlaamse exegeten. In 1995 werd deze nieuwe vertaling, samen met de gereviseerde Brieven, Openbaring en Oude Testament opgenomen in *De Bijbel uit de grondtekst vertaald. Willibrordvertaling. Geheel herziene uitgave*, 's-Hertogenbosch, 1995.

B. REFORMATORISCHE VERTALINGEN

In 1523 verscheen de Nederlandse vertaling van Luthers Nieuwe Testament. Twee jaar later volgde de vertaling van het Oude Testament volgens de tekst van Luther.

Van 1526 tot 1544 liet Jakob Van Liesvelt (1490-1545) te Antwerpen zes drukken verschijnen van de volledige bijbel in het Nederlands: de *Liesvelt-bijbel*. De tekst is die van Luther, de aantekeningen werden in de opeenvolgende edities meer en meer reformatorisch.

In 1558 verscheen te Embden de vertaling van Nicolaas Biestkens uit Diest: de *Biestkens-bijbel*. Hij was bestemd voor de doopsgezinden. De gereformeerden beschikten vanaf 1556 over *Den Bibel in Duyts* (verscheen te Embden).

De beroemde *Deux-Aes-bijbel* of *Uilenspiegelbijbel* verscheen te Embden in 1559-1562, in de bewerking van Godfried van Wingen. De naam Deux-Aes dankt deze vertaling aan de kanttekening bij Neh 3,5b, ontleend aan het dobbelspel: 'De armen moeten het cruyce draghen, de rijke en geven niets, deux aes en heeft niet, six cinque en geeft niet, quater dry die helpen vry'. De naam Uilenspiegel werd gegeven op grond van een kanttekening bij Sir 19,5: 'Wie hem verblijdt dat hy schalckheydt bedrijven kan, die wort verachtet'. Deze populaire bijbel kende een grote verspreiding en werd de Vulgaat van de protestanten genoemd.

In 1637 verscheen dan uiteindelijk de *Statenvertaling*: 'Bijbel. Dat is de ganse heilige Schrift bevattende al de canonicke boeken van het Oude en het Nieuwe Testament, op last van de hoogmogende Heren Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden... uit de oorspronkelijke talen in onze Nederlandse getrouwelijk overgezet'. Als bijbelvertaling een meesterwerk, maar ook als taalmonument van niet te onderschatten betekenis voor de vorming van het Nederlands. De basis van deze vertaling was de Hebreeuwse tekst, maar men maakte ook gebruik van de Septuagint en de Vulgaat. De stijl is plechtstatig en verheven in het verlengde van de reeds gevestigde traditionele bijbeltaal die sterk Brabants en Vlaams gekleurd was en met een duidelijke Brabants-Vlaamse inbreng te danken aan vertalers als Antoon Walaeus, Willem Baudartius en Gerson Bucerus, allen afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden. Het duurde geruime tijd voor de Statenvertaling de populaire Uilenspiegelbijbel, die veel dichter bij het Noordnederlandse spraakgebruik stond, had verdrongen. Eeuwenlang bleef zij de standaardbijbel van de Nederlandse protestanten. Tot op onze dagen wordt zij herdrukt, en gebruikt in sommige protestantse kerken.

Om opnieuw tot een gemeenschappelijke (protestantse) vertaling te komen werd in 1927 door het Nederlands Bijbelgenootschap een vertalingscommissie in het leven geroepen, waarin de verschillende reformatorische strekkingen vertegenwoordigd waren. In 1939 publiceerde deze commissie 'Het Nieuwe Testament met Psalmen'. In 1951 kwam de rest van het Oude Testament gereed. Samen vormen zij de *Nieuwe vertaling op last van het Nederlands Bijbelgenootschap bewerkt* (1952). Deze vertaling heeft een grote verspreiding gevonden; ze is keurig en correct maar heeft nog stroeve reminiscenties aan de Statenvertaling. Ten gerieve van de evangelisch-lutherse kerk werden in sommige edities ook de vertalingen opgenomen van de zogenaamde deuterocanonieke boeken van het Oude Testament.

Talrijke recente vertalingen van het Nieuwe Testament, of van een of ander boek, streven naar een moderne of zogenaamde omgangstaal, wat vaak leidt tot oppervlakkigheid en verlies van de diepere betekenis van de bijbeltekst. Men neemt dit verlies op de koop toe omdat men zich wil richten tot lezers die nog nooit een bijbel in handen gehad hebben. Het meest bekende voorbeeld daarvan is de *Groot nieuws Bijbel met deuterocanonieke boeken*. Met aantekeningen, herziene editie, 1998. Het is een

gemeenschappelijke uitgave van de Katholieke Bijbelstichting en het (protestantse) Nederlands Bijbelgenootschap.

Sedert 1993 werkten katholieken, protestanten en joden van Nederland en Vlaanderen intens samen aan de voorbereiding van een gemeenschappelijke Nederlandse bijbelvertaling, die in 2004 werd gepubliceerd. Deze *Nieuwe Bijbelvertaling* (NBV), uitgegeven door het Nederlands Bijbelgenootschap (Haarlem), de Katholieke Bijbelstichting ('s-Hertogenbosch), de Vlaamse Bijbelstichting (Leuven) en het Vlaams Bijbelgenootschap, is het resultaat van de toenadering tussen Noord en Zuid en tussen de kerken.

J. BRANDT, *Nederlandse bijbels en hun uitgevers*, Amsterdam, 1952; C.C. DE BRUIN, *Corpus Sacrae Scripturae Neerlandicae Medii Aevi. Verzameling van Middelnederlandse Bijbelteksten*, Leiden, 1970vv.; C.C. DE BRUIN, *De Statenbijbel en zijn voorgangers*, Leiden, 1937, ²1993 (F.G.M. BROEYER); G.J. PEELLEN, *De Statenvertaling van 1637. De nieuwe bijbel van een vrij volk*, Haarlem, 1987; A.W.G. JAAKKE & E.W. TUINSTRAN, *Om een verstaanbare bijbel. Nederlandse bijbelvertalingen na de Statenbijbel*, Haarlem-Brussel, 1990; N. TROMP, *Driehonderdvijftig jaar Rooms-katholieke bijbelvertaling in Nederland en Vlaanderen*, in *ibidem*, 107-136; H.W. HOLLANDER & E.W. TUINSTRAN, *Bijbel vertalen. Liefhebberij of wetenschap*, Haarlem, 1985; J. VAN BRUGGEN, *Wegwijs in bijbelvertalingen*, Den Haag, 1981; H.W. HOLLANDER, *Spectrum van bijbelvertalingen. Een gids*, Zoetermeer, 1994; J.P. LEWIS, *The English Bible from KJV to NIV. A History and Evaluation*, Grand Rapids MI, 1982, ²1991; J. SCHMID, *Moderne Bibelübersetzungen*, in *Zeitschrift für katholische Theologie* 82 (1960) 290-332; P. GILLAERTS (red.), *Effata. Beschouwingen over bijbelvertalen en stijl*, Antwerpen, 2000; P. GILLAERTS (red.), *Talita koem. Genres in bijbel en vertaling*, Leuven-Leusden, 2002.